

بسمه تعالی

دیدگاه علامه مجلسی درباره امامت در کتاب حق الیقین

مریم هادی^۱

چکیده:

کتاب حق‌الیقین اثر محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ق) از مهم‌ترین متون کلامی شیعه در زمینه اصول دین است که به زبان فارسی نوشته شده است. مقاله حاضر به بررسی دیدگاه علامه مجلسی درباره امامت در این کتاب می‌پردازد. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است و نشان می‌دهد که علامه مجلسی در حق‌الیقین امامت را به عنوان رکن اساسی دین معرفی کرده است. او با استناد به آیات قرآن، روایات و دلایل عقلی به تفصیل به اثبات امامان دوازده‌گانه پرداخته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که علامه مجلسی در این کتاب امامت را ادامه نبوت می‌داند و شرایطی مانند عصمت، علمیت و نص الهی را برای امام ضروری می‌داند. علاوه بر آن علامه به بررسی ادله امامت حضرت علی و دیگر ائمه (علیهم السلام) و نیز موضوع غیبت نیز پرداخته است.

واژگان کلیدی: علامه مجلسی، حق‌الیقین، امامت، شیعه، کلام.

^۱ . طلبه پایه پنجم، مدرسه فاطمه محدثه (سلام الله علیها)

مقدمه:

علامه محمدباقر مجلسی از برجسته‌ترین علمای دوره صفویه است، او آثار متعددی در زمینه‌های حدیث، فقه و کلام از خود برجای گذاشته است. او در سال ۱۰۳۷ قمری در اصفهان متولد شد و در خانواده‌ای اهل علم پرورش یافت. پدر او (محمدتقی مجلسی) از علمای بزرگ زمان خود بود. علامه مجلسی از استادانی مانند ملا صالح مازندرانی، فیض کاشانی و ملا خلیل قزوینی بهره برد و در دوران شاه سلطان حسین صفوی به مقام شیخ الاسلامی رسید.

حق‌الیقین در سال ۱۱۰۹ قمری تألیف شد و آخرین اثر کلامی مجلسی به شمار می‌رود که به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده است. این کتاب به بررسی اصول دین از دیدگاه شیعه می‌پردازد و شامل مباحث توحید، نبوت، امامت و معاد است. ویژگی خاص این کتاب پرداختن مفصل به موضوع امامت است که حدود یک سوم حجم کتاب را به خود اختصاص داده است.

پیشینه تحقیق درباره دیدگاه‌های علامه مجلسی در کتاب حق‌الیقین شامل مطالعاتی است که عمدتاً به بررسی کلی آثار وی پرداخته‌اند. ابوالفضل سلطان محمدی در مقاله‌آشنایی با میراث (مباحث سیاسی در آثار علامه مجلسی) به بررسی اجمالی دیدگاه‌های سیاسی علامه مجلسی از جمله در کتاب حق‌الیقین پرداخته است.

با این حال پژوهش مستقل و جامع که به طور خاص به تحلیل دیدگاه علامه مجلسی درباره امامت در کتاب حق‌الیقین بپردازد کمتر مشاهده می‌شود. مقاله پیش رو می‌کوشد با تمرکز بر این موضوع به تحلیل نظام‌مند دیدگاه‌های کلامی مجلسی درباره امامت در این اثر بپردازد.

پیش از پرداختن به مبانی نظری علامه مجلسی درباره امامت در کتاب حق‌الیقین لازم است به ارائه تعریفی از امامت پرداخته شود:

متکلمان برای تعریف امامت دو گروه هستند: گروهی بر این باورند که امامت مفهومی بدیهی و روشن و بی‌نیاز از تعریف است. مانند سید مرتضی در کتاب الشافی، گروه دیگر اعتقادشان آن است که امامت قابل تعریف است و تعریف عام و خاص دارد. تعریف‌های عام از امامت تعاریفی است که شامل نبی و نبوت است ولی تعاریف خاص فقط شامل جانشینان پیامبر است.^۱

یکی از تعاریف خاص امامت تعریف مشهور علامه حلی است: «الامامه رئاسة عامه فی الدین و الدنيا لشخص من الاشخاص نیابه عن النبی (صلی الله علیه و اله و سلم)؛ امامت رهبری عمومی در دین و دنیا برای شخص خاص به عنوان نیابت از پیامبر است.»^۲

بعد از این بیان به مبانی نظری علامه مجلسی درباره امامت در کتاب حق‌الیقین اشاره می‌شود:

۱- تعریف و جایگاه امامت

علامه مجلسی در کتاب حق‌الیقین امامت را به عنوان یکی از اصول اساسی دین اسلام معرفی می‌کند که در ادامه خط نبوت است.

او در تعریف امام در آغاز بحث امامت می‌نویسد: «مراد از امام کسی است که مقتدا و پیشوای امت باشد و در جمیع امور دنیا و دین، به نحوی که پیغمبر می‌کرد به نیابت و جانشینی پیغمبر نه بر سبیل استقلال.»^۳

در تحلیل این تعریف می‌توان گفت از دیدگاه مجلسی امام علاوه بر اینکه مسئول هدایت معنوی مردم است، رهبری سیاسی و اجتماعی جامعه را نیز عهده‌دار است با آنچه در تعریف امامت بیان شد مجلسی نیز به همان تعریف مشهور علامه حلی نظر داشته است که در ادامه نوشتار در توضیح و تحلیل آن می‌کوشد.

علامه مجلسی امامت را از دو منظر کلامی و تاریخی بررسی می‌کند، ابتدا با رویکرد کلامی به اثبات ضرورت امامت (تحت عنوان وجوب نصب امام) می‌پردازد و بعد از آن با دیدگاه تاریخی به اثبات امامت ائمه معصومین (علیهم السلام) به صورت خاص توجه دارد.

۱. ربانی گلپایگانی، امامت در بینش اسلامی، ص ۱۹ - ۲۰

۲. حلی، باب الحادی عشر، ج ۱، ص ۶۶

۳. مجلسی، حق‌الیقین، ص ۴۱

او ابتدا این دوگانه را بیان می‌کند که در باب ضرورت نصب امام بر خداوند عده‌ای آن را ضروری می‌دانند که فقط شیعه است که عقلی و نقلی نصب امام را بر پروردگار واجب می‌داند و برخی دیگر آن را واجب نمی‌دانند.

علامه مجلسی ابتدا دلایل عقلی وجوب نصب امام را بیان می‌کند و ۵ دلیل را برمی‌شمارد: این دلایل عقلی در اکثر کتاب‌های کلامی بیان شده‌اند و برخی از آنها مثل دلیل و قاعده لطف از شهرت بیشتری برخوردار است که مجلسی آن را به عنوان دلیل عقلی دوم مطرح می‌کند. دلیل اولی که مجلسی بیان می‌کند همان دلیل وجوب ارسال پیامبران است و بعد از آن قاعده لطف را بیان می‌کند و در دلیل سوم عنوان می‌کند که چون پیامبر اکرم خاتم انبیاء هستند عقل نمی‌پذیرد که خداوند این امر عظیم هدایت را ناتمام بگذارد و شریعت بدون حافظ رها شود. دلیل چهارمی که بیان می‌شود سیره انبیاء از آدم تا خاتم و سیره حضرت محمد (صلی الله علیه و اله و سلم) است که حتی برای خروج چند روز از شهر وصی انتخاب می‌کردند و در دلیل آخر بیان می‌کند که امام را مردم نمی‌توانند انتخاب کنند همان‌طور که نبی را نمی‌توانند چون عصمت در آن شرط است.

نکته حائز اهمیت آن است که علامه مجلسی بعد از ذکر این ۵ دلیل عقلی بیان می‌کند دلایل عقلی فراوان است و نوشتار او گنجایش بیان آن را ندارد.^۱

مجلسی با توجه به اینکه عقل را یکی از منابع مهم در فهم و تبیین مسائل دینی می‌داند بنابراین ابتدا به بیان دلایل عقلی می‌پردازد دلایلی که امروز در کتب کلامی با عناوین «لزوم تبیین و تفسیر احکام الهی»، «حفظ دین»، «استمرار هدایت الهی»، «قاعده لطف» و «پاسخ به نیازهای جامعه» مطرح می‌شود.^۲

با توجه به آنچه بیان شد به دست می‌آید که تأکید مجلسی در تعریف امامت نیز ریاست عامه است که جوانب گوناگون از احکام دینی تا امور سیاسی و حفظ مرزها و ... را در برمی‌گیرد که این نشان دهنده پیوند عمیق میان دین و سیاست در مکتب امامیه است و امام دارای نقش دو بعدی است هم امور دینی و هم امور دنیا که هر دو، دو روی یک سکه‌اند. این امامت منشأ الهی دارد: از طرف خداوند است بر خلاف آنچه اعتقاد اهل تسنن است، امام نه از دل رأی مردم

^۱ . مجلسی، حق‌الیقین، ص ۴۲

^۲ . مقاله ضرورت امامت و مسئولیت نصب امام از نگاه ابن میثم بحرانی، بداشتی، پژوهش‌های فلسفی - کلامی، ش ۲۹، ص ۲۵ به بعد

و نه از طریق توارث نصب می‌شود بلکه از جانب خداوند تعیین می‌شود و مشروعیت آن فقط به همین است.

علامه مجلسی در ادامه به بیان دلایل نقلی وجوب نصب امام توسط خداوند می‌پردازد و ۵ آیه از قرآن را مطرح می‌کند:

- ۱- آیه ۳ سوره مائده که به آیه اکمال مشهور است.
 - ۲- آیات ۳۱ و ۳۲ سوره زخرف که بیان می‌کند وقتی تقسیم غنایم به عهده انسان‌ها نهاده نشده چگونه می‌شود رحمت (همان نبوت و امامت) بر شانه آدمیان باشد.
 - ۳- آیه ۶۸ سوره قصص که برگزیننده امور دین و دنیا را خداوند می‌داند.
 - ۴- آیه ۳۸ سوره انعام، ۱۲ سوره اسراء و آیاتی که بیان کننده‌ی آن است که خداوند به بیان کلّ شیء می‌پردازد.
 - ۵- آیه ۵۹ سوره نساء که آیه اولی الامر خوانده می‌شود و مصداق اولی الامر باید مانند رسول باشد که خطا و غلط و دروغ و گناه و سهو از او صادر نشود.
- علامه در بیان این آیات و استدلال به آن به آنها تنها به بیان استدلال می‌پردازد و از بیان واژگان و مفردات و سایر نظرها اجتناب می‌کند.

۲- شرایط امامت

علامه مجلسی مقصد دوم باب ۵ کتاب حق‌الیقین را به بحث شرایط امامت می‌پردازد. منظور از شرایط امامت در اصطلاح دینی، ویژگی‌ها و صفاتی است که یک فرد باید داشته باشد تا بتواند به عنوان امام و پیشوای دینی و اجتماعی یک جامعه مطرح شود. این شرایط در مذاهب مختلف اسلامی با تکیه بر منابع دینی و منابع کلامی متفاوت تعریف شده‌اند.^۱

به طور کلی شرایط امامت را می‌توان در دو دسته کلی جای داد:

- ۱- شرایط عام یعنی ویژگی‌هایی که در بیشتر مذاهب اسلامی مورد توافق است مثل عصمت و علم و عدالت و ...

- ۲- شرایط خاص که برخی مذاهب اسلامی به آن قائلند مثل نصب الهی، نسب و ...^۲

مجلسی در حق‌الیقین با توجه به قول متکلمان سه شرط مشهور را بیان می‌کند:

- ۱- فضیلت در همه جهات به ویژه علم

^۱ . دانشنامه امامت و ولایت imamat.pedia.com

^۲ . مقاله با امامان معصوم علیه السلام، محدثی، ش ۴۴، ص ۳۵

و سابقه درخشان در خدمت به اسلام. علامه مجلسی با استناد به روایاتی مانند حدیث منزلت، روابط خاص حضرت علی (علیه السلام) با پیامبر (صلی الله علیه و اله و سلم) را نشانه‌ای بر امامت او می‌داند.

پس از اثبات امامت حضرت علی (علیه السلام)، علامه مجلسی به تبیین امامت یازده امام پس از ایشان می‌پردازد. وی با استناد به روایات متعدد از پیامبر (صلی الله علیه و اله و سلم) که تعداد ائمه را دوازده نفر و نام‌های آنها را ذکر کرده است، این موضوع را اثبات می‌کند. به ویژه، وی به روایاتی استناد می‌جوید که پیامبر (صلی الله علیه و اله و سلم) امامان را به نام معرفی کرده است.

علامه مجلسی برای هر یک از ائمه (علیهم السلام)، فضایل و معجزاتی را ذکر می‌کند که نشان دهنده مقام والای آنهاست. همچنین، وی به شرایط هر دوره و چالش‌های پیش روی ائمه (علیهم السلام) اشاره دارد. به عنوان مثال، به تقیه امام صادق (علیه السلام) در دوره فشارهای بنی‌امیه و بنی‌عباس اشاره می‌کند و آن را نشانه حکمت و درایت امام می‌داند.

یکی از مباحث مهمی که علامه مجلسی در کتاب حق‌الیقین به آن پرداخته، مسئله امامت امام دوازدهم، حضرت مهدی (عج الله) و غیبت ایشان است. وی با استناد به روایات متعدد، ولادت و وجود امام زمان (عج الله) را اثبات می‌کند و به تبیین فلسفه غیبت می‌پردازد.

علامه مجلسی غیبت امام زمان (عج الله) را به دو دوره غیبت صغری و کبری تقسیم می‌کند و معتقد است غیبت به معنای قطع ارتباط امام با امت نیست، بلکه در دوره غیبت صغری از طریق نواب خاص و در دوره غیبت کبری از طریق علما و فقهای جامع‌الشرایط، ارتباط امت با امام حفظ می‌شود. وی همچنین به نشانه‌های ظهور و اتفاقات قبل از ظهور اشاره می‌کند.

نکته قابل توجه این است که علامه مجلسی اگرچه به تفصیل به مسئله امامت و غیبت امام زمان (عج الله) پرداخته، اما به مسئله رهبری سیاسی جامعه در زمان غیبت و وظایف شیعیان در این دوران چندان نپرداخته است. این موضوع در برخی پژوهش‌ها مورد نقد قرار گرفته است.

علامه مجلسی در کتاب حق‌الیقین از روشی ترکیبی برای اثبات امامت استفاده می‌کند که شامل سه عنصر اصلی است:

۱. استدلال‌های عقلی: وی با استفاده از براهین فلسفی و کلامی مانند قاعده لطف، ضرورت وجود امام را اثبات می‌کند. این استدلال‌ها نشان دهنده تسلط وی بر مباحث عقلی است.
۲. استناد به آیات قرآن: علامه مجلسی آیات متعددی از قرآن را که به اعتقاد شیعه به امامت اشاره دارد، تفسیر و تحلیل می‌کند. از جمله آیات ولایت، تبلیغ و اکمال دین.

۳. روایات معصومین: بخش عمده استدلال‌های علامه مجلسی مبتنی بر روایات

پیامبر(صلی الله علیه و اله و سلم) و ائمه(علیهم السلام) است. وی با ذکر سلسله اسناد و بررسی دلالت روایات، به اثبات امامت می‌پردازد.

این روش ترکیبی باعث شده است که کتاب حق‌الیقین هم برای عالمان و هم برای عموم مردم قابل استفاده باشد. زبان فارسی کتاب نیز به گسترش مخاطبان آن کمک کرده است. پس از سیری اجمالی در مباحث امامت کتاب حق‌الیقین به جاست که در ادامه نقاط قوت و ضعف دیدگاه علامه مجلسی بیان شود:

از نقاط قوت دیدگاه علامه مجلسی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. جامعیت: وی به ابعاد مختلف امامت از جمله جنبه‌های عقلی، نقلی، تاریخی و اجتماعی پرداخته است.

۲. استناد به منابع معتبر: علامه مجلسی در استدلال‌های خود به آیات قرآن، روایات معتبر و دلایل عقلی متکی است.

۳. زبان روان: با وجود عمق مطالب، زبان کتاب برای عموم مردم قابل فهم است.

اما برخی نقاط ضعف نیز در دیدگاه وی مشاهده می‌شود:

۱. عدم پرداخت به مسئله حکومت در عصر غیبت: همان‌طور که اشاره شد، علامه

مجلسی به مسئله رهبری سیاسی جامعه در زمان غیبت نپرداخته است.

۲. تکیه بیش از حد بر روایات: اگرچه استناد به روایات از ویژگی‌های مثبت کار وی

است، اما در برخی موارد ممکن است تحلیل‌های عمیق‌تر کلامی و عقلی کم رنگ شود.

۳. عدم توجه کافی به شبهات جدید: با توجه به اینکه این کتاب در دوره صفویه

نوشته شده، طبیعتاً به شبهات دوران معاصر درباره امامت نپرداخته است.

نتیجه گیری:

دیدگاه علامه مجلسی درباره امامت در کتاب حق‌الیقین، نمایانگر نظام فکری منسجمی است که ریشه در سنت کلامی شیعه دارد. وی امامت را به عنوان استمرار نبوت و ضرورتی الهی برای هدایت بشر معرفی می‌کند و با استناد به آیات، روایات و دلایل عقلی، به تفصیل به اثبات امامت ائمه دوازده‌گانه می‌پردازد.

علامه مجلسی در این کتاب، شرایطی مانند عصمت، علمیت و نص الهی را برای امام ضروری می‌داند و به بررسی ادله امامت هر یک از ائمه (علیهم السلام) به صورت خاص می‌پردازد. همچنین، وی به موضوع امامت امام زمان (عج الله) و غیبت ایشان توجه ویژه‌ای دارد.

روش شناسی علامه مجلسی در تبیین امامت، ترکیبی از استدلال‌های عقلی، استناد به آیات قرآن و روایات معصومین است که کتاب را هم برای عالمان و هم برای عموم مردم مفید ساخته است. اگرچه این دیدگاه از نقاط قوت بسیاری برخوردار است، اما برخی کاستی‌ها مانند عدم پرداخت به مسئله حکومت در عصر غیبت نیز در آن مشاهده می‌شود.

در مجموع، کتاب حق‌الیقین به عنوان یکی از آخرین آثار علامه مجلسی، منبعی ارزشمند برای شناخت دیدگاه شیعه درباره امامت است و مطالعه آن می‌تواند برای پژوهشگران حوزه کلام شیعه بسیار سودمند باشد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، مقایسه نظام‌مندتری بین دیدگاه علامه مجلسی و دیگر متکلمان شیعه درباره امامت انجام شود و نیز تطبیق دیدگاه‌های وی با مسائل و شبهات معاصر مورد بررسی قرار گیرد.

منابع فارسی:

- ۱- سلطان محمدی، ابوالفضل، "آشنایی با میراث: مباحث سیاسی در آثار علامه مجلسی". فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۱۲، صص ۴۵-۶۲.
- ۲- رضوی، سیدعباس، علامه مجلسی و مکتب حدیثی اصفهان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲
- ۳- جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران: نشر علم، ۱۳۸۸.
- ۴- ربانی گلپایگانی، علی، امامت در بینش اسلامی، تهران: بوستان کتاب، ۱۴۰۱
- ۵- مدرسی، محمدتقی، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین، ترجمه سیدعلی قرائی و رسول جعفریان، قم: نشر مورخ، ۱۳۸۵
- ۶- مجلسی، محمدباقر، حق الیقین، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰.
- ۷- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۱۵ ه. ق.

منابع عربی:

- ۸- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالفکر، .
- ۹- حلی، حسن، الباب الحادی العشر، مترجم: صدر رضوانی، محسن، قم: محسن صدر رضوانی، ۱۳۸۰ ه. ش.
- ۱۰- المفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۱۳ ق.
- ۱۱- الطوسی، محمد بن حسن، تلخیص الشافی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۱ ق .
- ۱۲- الطریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرين و مطلع النیرین، قم: بنیاد بعثت، ۱۴۱۴ ق.
- ۱۳- المرتضی، علی بن حسین، الشافی فی الإمامه، تهران: مؤسسه الصادق (علیه السلام)، ۱۴۰۵ ق.

منابع الکترونیکی:

- ۱۴- دانشنامه جهان اسلام. "مقاله علامه مجلسی". بازیابی شده در ۲۰ خرداد ۱۴۰۳، از: <https://rch.ac.ir/article/Details/9324>

- ۱۵- پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه. "معرفی کتاب حق‌الیقین". بازیابی شده در ۲۰ خرداد ۱۴۰۳، از: <https://hawzah.net/fa/Article/View/88345>
- ۱۶- مقاله ضرورت امامت و مسئولیت نصب امام از نگاه ابن میثم بحرانی، بداشتی، پژوهش‌های فلسفی - کلامی، ش ۲۹،
- ۱۷- دانشنامه امامت و ولایت imamat.pedia.com
- ۱۸- مقاله با امامان معصوم علیه السلام، جواد محدثی، فرهنگ کوثر، ش ۴۴، ۱۳۷۹
- ۱۹- پایان‌نامه اثبات نص امامت با توجه به شبهات باب اول کتاب الامامه و النص سعید رسالتی، دانشگاه معارف اسلامی قم، ۱۳۹۵
- ۲۰- مقاله علامه مجلسی و تعامل با روایات تفسیری اهل بیت، علی نصیری، ۱۳۹۰